

Anlaşılması gereken şey aslında **sadece iki boyutu olan bir resim değil**, çeşitli tezahürler ve görünümüyle **kendini sunan çok boyutlu bir yapıdır** ve bu yapının bütününe baksanız dahi hangi boyutundan **"onun bütününe"** baktığınız önem taşır.

EMEK SÜREÇLERİNDEKİ DÖNÜŞÜM VE YENİ İSTİHDAM BİÇİMLERİ

M. NEDİM SÜALP

Genellikle emek süreçlerindeki dönüşümler ve yeni istihdam politikaları gibi boyutları geniş konularda, “önce resmin bütününe görmek için daha geniş bir çerçeveye oturtmak gerekir” gibi cümlelerle söze başlanır. Amaç belki meselenin belli bir boyutunu öne çıkaran ve meselenin esasını gözden kaçırmaya neden olabilecek, teknik düzeydeki ayrıntılarda boğulmayı önlemektir.

Ancak böyle “resmin bütününe göstermeye çalışan” açıklama çabaları da çoğu zaman sadece açıklanması arzulanan resme odaklandığı için, meselenin aslında sorulması gereken ve bu nedenle en genel bağlamını verecek olan **en basit soruyu** gözlerden uzak tutma tehlikesi taşır. Çünkü anlaşılması gereken şey aslında sadece iki boyutu olan bir resim değil, çeşitli tezahürler ve görünümüyle kendini sunan çok boyutlu bir yapıdır ve bu yapının bütününe baksanız dahi hangi boyutundan “onun bütününe” baktığınız önem taşır. Dahası baktığınız her boyut kendini “yapının bütünü olarak algılanabilecek” bir “resim” olarak sunar. “Ağaçlar yüzünden ormanı görememek ve bu nedenle ormana bakmak”, o ormana hangi tarafından baktığımıza bağlı olarak, sadece o ormanı baktığımız boyuttan kendi başına görmemizi ve algılamamızı beraberinde getirebileceğinden, bizim aslında o ormanın

dünya ekolojik sisteminin **kendini yeniden üretmesi** için orada niye olması gerektiği gibi en basit ve en temel soruyu atlamamıza neden olabilir.

Örneğin, hâkim olan medyada ve hâkim olan ana akım akademik tartışmalarda, böyle “resmin bütünü görmek ve göstermek” üzere geliştirilen analizlerin hemen tamamı, Türkiye toplumunun yaklaşık son 30 yıl boyunca içinden geçtiği ve dünyadaki genel değişim eğilimleriyle önemli paralellikler taşıyan değişimleri, belli ölçüde dönüşümleri ve dünya ekonomisi ile eklemleme sürecini, dikkatleri Türkiye’deki kapitalist sermaye birikim süreçlerinin bu eklemlemeyi nasıl gerçekleştirebileceği sorununa odaklandırır. Emek süreçlerinde ve istihdam biçimlerindeki “dönüşümler” de, bu eklemlemenin

başarılı olabilmesi için dünyanın “gelişmiş ülkelerindeki” modellerle paralellikler taşınması gerektiği, yeni teknolojilerin uygulanması ile emek verimliliğinin artırılmasının kaçınılmaz olduğu, rekabet gücümüzün olabilmesi için maliyetleri düşürücü bir takım düzenlemelerin zorunlu olduğu gibi bir “resmin” bütünü olarak sunulur. Daha sonra bunun olumlu ve olumsuz ya da eksik tarafları üzerinden bir tartışma bütün gündemimizi işgal eder.

Biraz yakından bir bakış, bütün bu tartışmalarda **eklemlenecek şeyin ne olduğu ve nasıl işlediği** gibi en basit sorunun hiç sorulmadığını hemen fark edecektir. Ancak bu basit sorunun sorulması, anlamak istediğimiz bütünün farklı boyutlarına bakmamızı gerektirir. David Harvey’in Limits to

Kapitalizmin kendini bir üretim tarzı olarak yeniden üretebilmesinin temel mekanizması, bir üretim ilişkisi olarak sınıf ilişkilerini yeniden üretebilme kabiliyetine dayanır.

Capital çalışmasında Marx'ın yöntemine ilişkin söylediklerine bir göz atmak yukarıda ifade etmeye çalıştığım konuya daha net bir açılım getirecektir.

Kapital boyunca Marx'ın, bir duruş noktasından kazanılan kavrayışı diğer bir duruş noktasının yorumlarını pekiştirmekte kullanarak, bir ilişki eşleştirmesinden diğerine kaymalar (geçişler) yaptığını gözlemleriz. Bu daha ziyade, Ollman'ın bir imajını ödünç alırsak, sanki Marx'ın her ilişkiyi kapitalizmin içsel yapısına bakabileceğimiz bir ayrı pencere gibi görmesidir. Herhangi bir pencereden görünüm (manzara) düz ve perspektiften yoksundur. Başka bir pencereye geçtiğimizde daha önce o görüntüde saklı olan şeyleri görebiliriz. Bu bilgiyle donanmış olarak, ilk pencereden gördüğümüzü, ona daha bir derinlik ve perspektif vererek, yeniden yorumlayabilir ve yeniden oluşturabiliriz. Bir pencereden diğerine geçerek ve gördüklerimizi dikkatli bir şekilde kaydederek, kapitalist toplumun ve onun bütün içsel çelişkilerinin anlaşılmasına daha da yaklaşıyoruz (Harvey, 1982, çeviri bana ait).

Alıntıda ifade edilen yöntemle bakıldığında eklemenecek şeyin ne olduğu ve nasıl işlediği en temel mekanizmayı netlikle gözler önüne serer. Ne demek istiyorum? Bugün eğer emek süreçlerindeki dönüşüm ve is-

tihtam politikaları sorunundan konuşmak zorundaysak, daha doğrusu bu konu yaşamsal bir sorun olarak işçi sınıfına dayatılıyorsa, bu ücretli emek ilişkisinin hâkim olduğu bir üretim tarzı, **kapitalist üretim tarzı**, içinde yaşıyor olmamızdır. Kapitalist sistem bir bütün olarak varlığını sürdürecektse bu ancak ve ancak bir temelde gerçekleşebilecek bir şeydir: ücretli emek ilişkisinin, **bir bütün olarak sınıf ilişkilerinin yeniden üretilmesi**.

Kapitalist sistemin kendini var edebilme ve yeniden üretebilmesinin koşulu, geçinmek için emek güçlerini satmaktan başka hiç bir araca sahip olmayan bir toplumsal kesimin yaratılmasıdır. Eğer bir toplumda herkes yaşayabilmek için gerekli olan araçlara sahip olabilseydi kapitalizm diye bir şey olmazdı. Dolayısıyla kapitalizmin var olabilmesi ve sürdürülebilmesi için kendi geçim araçlarından koparılmış geniş bir toplumsal kesimin, bir mülksüzler ordusunun olması ve yaşayabilmek için kapitalist sınıfa emek gücünü satması gerekir. Bir bütün olarak sınıf ilişkilerinin yeniden üretilmesi böyle bir toplumsal kesimin, işçi sınıfının, sürekli var olmasının ve kapitalist sınıfa biat etmesinin sürekli kılınmasının koşullarının yeniden üretilmesinden başka bir şey değildir.

Kapitalizmin kendini bir üretim tarzı olarak yeniden üretebilme-

sinin temel mekanizması, bir üretim ilişkisi olarak sınıf ilişkilerini yeniden üretebilme kabiliyetine dayanır. Bu bir yandan artık-değer üretiminin garanti altına alınmasını; diğer yandan da bu artık-değeri üretecek olan işçi sınıfının kapitalist sermaye birikimi sürecindeki değişimlere ve dönüşümlere uyarlı olarak sürekli yeniden biçimlendirilmesini bir bütün olarak kapitalist sınıf açısından zorunlu kılar. Diğer bir ifadeyle, kapitalizm sınıf ilişkilerini ve işçi sınıfını, yeniden üretirken, kendini yeniden üretir. Yeni istihdam biçimleri, emek süreçlerindeki dönüşümler ve emek piyasalarının yeniden düzenlenmesi gibi isimler altında ortaya çıkan bütün başlıklar ancak bu bağlamda anlam kazanırlar. Çünkü bu konuların ortaya atıldığı, uygulamaya konulduğu ve işçi sınıfına dayatıldığı bütün tarihsel dönemler, kapitalizmin bu sınıf ilişkilerini yeniden üretmekte çıkmazlara girdiği kriz koşullarının yaşandığı dönemlerdir.

Bu süreç dünya tarihinde mülksüzleştirme olarak adlandırılan, köylü nüfusun topraklarından kopartılması biçiminde gerçekleştirilmiştir. Türkiye'ye bakıldığında ise işçi sınıfının oluşumunun ve gelişiminin, 1950'lerden itibaren yaşanan süreç dikkate alındığında, dünya genelinde ve Türkiye'de nispeten istikrarlı bir büyümenin yaşandığı dönemde

gerçekleşmiş olduğu görülür. Bu bakımdan Türkiye'deki mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerinin dünya tarihinde gözlemlenen süreçlere göre özgün bir karakteri vardır (Üstün, 2002). Özellikle 1960'larla başlayan süreçte ithal ikameci birikim stratejisinin verdiği gelişme imkânlarına paralel olarak ortaya çıkan mülksüzleşme işçi olarak çalışmanın verdiği daha iyi çalışma ve yaşam koşullarına ulaşmak üzere, daha ziyade gönüllü denebilecek bir mülksüzleşmeydi. Bir başka deyişle, köylerden kentlere çalışmak üzere gelen insanlar, sahip oldukları geçim araçlarından kendi iradelerine rağmen değil, daha iyi yaşam koşullarına sahip olabilmek için kendi rızalarıyla işçi olmayı seçmekteydiler. Bu birikim modelinin ihtiyaç duyduğu emek gücü, anılan konjonktürün sağladığı gelişme imkânları çerçevesinde, özellikle kamu işletmelerindeki istihdamın başını

Bu çerçevede 1980'lerden itibaren emek piyasalarına yönelik düzenlemeler bakımından dikkat çekici en önemli husus, önemli bir güç ve kitleselliğe erişmiş olan işçi sınıfının uygulanacak politikalara karşı direncinin kırılmasına yol açacak ve dayanışmasına engel olacak mülksüzleştirme politikalarının devreye sokulmuş olmasıdır.

çektığı bir güvence ortamı yaratmaktaydı işçiler için. Bunun daha sonra 1980 sonrası yapılacak uygulamalar açısından önemi, bu gelişmelerin işçi kesimini nispeten güçlü bir konuma getirmiş olmasıdır denilebilir. Ancak dönemin sunduğu imkânlar çerçevesinde ihtiyaç duyulan bu işçilerin arasında yaşam koşulları ve politik süreçlerde söz sahibi olma açısından güçlü bir dayanışma ilişkisinin de gelişmediği; böyle bir dayanışma ve mücadele sürecinin 1970'lerin 2. yarısından itibaren kendini gösterdiği görülmektedir. 1970'lerin 2. yarısı işçi sınıfı mücadelesinin oldukça güç kazandığı ve Türkiye'de kapitalist sınıfın sınıf ilişkilerini yeniden üretmekte ciddi sorunlar yaşadığı bir dönemdir.

Bu çerçevede 1980'lerden itibaren emek piyasalarına yönelik düzenlemeler bakımından dikkat çekici en önemli husus, önemli bir güç ve kitleselliğe erişmiş olan işçi sınıfının uygulanacak politikalara karşı direncinin kırılmasına yol açacak ve dayanışmasına engel olacak mülksüzleştirme politikalarının devreye sokulmuş olmasıdır. Bir taraftan işten atılmalar ve sanayi merkezlerinde işçi ailelerin çocuklarının emek gücü ordusuna katılmalarıyla genişleyen emek gücü piyasasının arz tarafı, bu mülksüzleştirme politikaları ile işçiler arasında sınırlı iş imkânları için bir rekabete girme zorunluluğu doğurmaya başlamıştır. Bu mülksüzleştirme politikalarının en önemli ayağı o dönemden itibaren yoğun biçim-

de uygulanan tarım ve hayvancılığa yönelik, küçük üreticilerin kırdan kente göç etmesini zorunlu kılan politikalar olmuştur.

Nitekim emek gücü piyasasına ilişkin yapılan analizlerde esnek çalışma modelleri, emek piyasalarının deregülasyonu gibi başlıklar altında incelenen ve esas itibarıyla emek verimliliğinin artırılmasına yönelik koşulların oluşturulması kapsamında ele alınan bu konular, yarattıkları çalışma koşulları ve toplumsal sonuçlar açısından meselenin sınıfsal boyutunun ön plana çıktığına işaret etmektedir. Çalışan sınıflar açısından artan orandaki güvencesiz ve muğlâk yaşam koşullarının giderek artan baskısının yanında, uzun ve değişen vardiyalara dağıtılmış çalışma saatleri, aynı firma çatısı altında çalışan ana firma işçileri ile taşeron firma işçilerinin ortak mekânlarda yemek yiyebilme, dinlenebilme imkânlarının bulunmaması (bunların firmalar tarafından yasaklanması ve denetim altına alınması) çalışan sınıfların farklı kesimlerinin içinde buldukları durumdan diğerlerini sorumlu tutması sonucunu doğurabilmektedir. TÜİK verilerine göre 2005-2011 döneminde belirlenen genel işsizlik oranının yüzde 14,3'e varan oldukça yüksek düzeyi de göz önüne alındığında bu durumun çalışan sınıfların farklı kesimleri arasında bir dayanışmadan ziyade bir reka-

bet duygusunun hâkim olmasını beraberinde getirmektedir. Bütün bu gelişmeler sorunun bir sınıf mücadelesi çerçevesinde cereyan ettiğini ve sınıf ilişkilerinin kapitalist sermaye birikimi rejimindeki değişimlere uyarlı olarak yeniden nasıl üretildiklerinin ipuçlarını vermektedir.

Burada vurgulanması gereken nokta, Türkiye'deki bu gelişmelerin dünyanın en gelişmiş merkezlerindeki gelişmelerle taşıdığı paralellik. Bir dünya sistemi olarak kapitalizmin aslında 1960'ların ortalarında kendini belirgin bir biçimde hissettirmeye başlayan ve giderek derinleşen kriz eğilimleri, 1980'lere kadar iktisat politikası uygulayıcıları tarafından, eldeki mevcut iktisat politikası ve finansal araçlarla önlenmeye çalışılsa da, bu kriz eğilimlerinin aslında Fordizm olarak da adlandırılan bir sermaye birikim tarzının krizi olduğunun farkına varılmıştı. Otomasyona dayanan ve çoğunlukla devasa denilebilecek boyutlardaki üretim birimlerinde kitlesel ve standart ürünlerin tüketimine yönelik olarak yapılan kitlesel üretim temelinde gerçekleştirilen bu sermaye birikimi tarzı, dünya genelinde de ülkeler arasında kendisiyle uyarlı bir işbölümü yaratmış, Türkiye gibi ülkelerde ithal ikameci politikalar temelinde görece bir gelişme sağlanabilmişti.

Dünya genelinde yaşanan ve

Kâr oranlarında görülen bu büyük çaptaki düşüşler, doğal olarak, kapitalist firmaların yatırımlarını büyük oranlarda kısmasını ve dolayısıyla ekonomilerin büyüme hızlarında önemli düşüşleri ve artan işsizlik oranlarını beraberinde getirdi.

derinleşen bu kriz eğiliminin en belirgin göstergeleri kapitalist işletmelerin kâr oranlarındaki ve ülkelerin büyüme oranlarındaki, 2. Dünya Savaşından sonra kapitalizmin "Altın Çağı" olarak adlandırılan ve yaklaşık 1970'lere kadar süren dönemdeki ortalamalara göre, çok önemli oranlarda gözlemlenen düşüşler oldu. Öyle ki 1950'den 1970'lerin ortalarına kadar Amerika Birleşik Devletleri'nde ortalama yüzde 22'ler civarında elde edilen kâr oranları 1975'lerde yüzde 12'lere kadar gerilemişti (Moseley, 1991). Kâr oranlarında görülen bu büyük çaptaki düşüşler, doğal olarak, kapitalist firmaların yatırımlarını büyük oranlarda kısmasını ve dolayısıyla ekonomilerin büyüme hızlarında önemli düşüşleri ve artan işsizlik oranlarını beraberinde getirdi. Büyüme oranları aynı dönemler için yıllık ortalama yüzde 4-5 seviyelerinden yüzde

2-3 seviyelerine düşmüş ve belirli kısa dönemler için artışlar sağlansa bile bu düşük oranlar kalıcı olmaya günümüze kadar devam etmişlerdir. Bu gözlemler dünyanın tüm ülkelerinde, aralarındaki küçük farklılıklara rağmen genel bir eğilim olarak yapılabilmektedir. Bu gelişmelerin doğrudan sonuçları dünya genelinde tüm ülkelerde gözlemlenen yüksek işsizlik ve yüksek enflasyon oranları olarak kendini göstermiştir.

Giderek derinleşen bu krizin nedenleri üzerine bir tartışmaya girilmeyecek olmasına karşın, 1980'lerden itibaren yaşanan, Türkiye'nin de içinden geçtiği, dönüşümler açısından önemli olan bir kaç unsura değinmek gerekmektedir.

Birinci olarak vurgulanması gereken nokta, yukarıda da belirtildiği gibi, kâr oranlarındaki bu düşüş eğilimini tersine çevirmek

için 1970'lerde devletler kamu harcamalarının artırılması, vergilerin düşürülmesi, faiz hadlerinin aşağıya çekilmesi gibi, 2. Dünya Savaşı sonrası hâkim olan talebi teşvik edici nitelikteki Keynesçi genişletici iktisat politikaları uyguladılar. Ancak kapitalist firmaların bu politikalara tepkisi, üretimi ve dolayısıyla istihdamı arttırmak doğrultusunda değil, kâr oranlarını yüksek seviyelerde tesis etmek için artan talep karşısında fiyatlarını, daha da yüksek oranlarda, artırmak yönünde oldu. Bunun bir sonucu enflasyonun tırmanması olurken, buna bağlı olarak reel ücret seviyelerinde, işçilerin gerçek satın alma güçlerinde ve esas itibarıyla firmaların maliyetlerinde düşüşler gerçekleşmişti.

“Altın Çağ” dönemi boyunca elde edilen yüksek kârlar sonucunda kapitalist firmalar tarafından biriktirilmiş fonların üretim alanında, o dönemin sermaye birikim tarzı içinde, yeni yatırımlara yöneltilmemesi, bu fonların yüksek kâr arayışları içinde finansal alanda değerlendirilmesi ve dolayısıyla finansal sermayenin ekonomilerde güçlü bir etken olarak ortaya çıkması sonucunu yarattı. Ancak bu uygulanmakta olan politikaların, yarattığı yüksek enflasyon ve düşük faiz hadleri nedeniyle, finansal sermayenin çıkarlarıyla ters düşmesi anlamına geldiğinden, 1980'lerden itibaren

finansal sermayenin baskısı altında, bütün ülkelerde, devlet harcamalarının kısıtlanması ve faiz hadlerinin arttırılması yönündeki iktisat politikalarının hâkim olmasını beraberinde getirdi. Sonuç stagflasyon olarak adlandırılan, daha düşük enflasyon oranları ve üretimde ve istihdamda yüksek oranda düşmeler oldu.

Kapitalist firmaların, önemli bir bölümü kârlarının yüksek oranlardaki bölümünü üretim dışı faaliyetlerden, finansal piyasalardan sağlarken, kâr oranlarını tekrar yükseltmek için bu gelişmelere tepkisi bir kaç kanaldan geliştirilmiştir. İlki yukarıda da belirtildiği gibi, fiyat artışları yoluyla reel ücretleri düşürerek maliyetlerini aşağı çekmekti. Bununla beraber birçok üretim alanında ücret artışlarında bir yavaşlamayı, hatta ücretleri düşürmeyi zorlayan çabalar içine girmektedirler. Emek piyasalarının deregülasyonu doğrultusunda dünyanın bütün ülkelerinin devlet politikalarının ana odağı haline gelen düzenlemeler bu çabaların bir yansımasıydı. Hüküm süren yüksek oranlardaki işsizlik, var olan emek gücüne göre iş bulma imkânlarının zorlaşması neticesinde işçilerin bir rekabet süreci içerisine sokulması, bu politikaların uygulanmasında önemli bir çerçeve sağlamaktaydı.

İç içe giden ve ücret maliyetlerini düşürmeye yönelik bu stratejiler-

Hüküm süren yüksek oranlardaki işsizlik, var olan emek gücüne göre iş bulma imkânlarının zorlaşması neticesinde işçilerin bir rekabet süreci içerisine sokulması, bu politikaların uygulanmasında önemli bir çerçeve sağlamaktaydı.

den bir diğeri, üretim birimlerini esas itibarıyla gelişmiş kapitalist ülkelerde konumlandıran kapitalist şirketlerin, bu üretim faaliyetlerinin bir bölümünü, teknolojik gelişmelerin sağladığı avantajlardan da yararlanarak, dünyanın düşük ücretli bölgelerine, ülkelere kaydirmaları oldu.

Bir taraftan da gelişmiş ülkelerdeki ücretleri baskılama fırsatını da sunan, “küreselleşme” olarak döneme damgasını vuran bu strateji, aynı zamanda, azgelişmiş ülkelerde o zamana kadar uygulanan ithal ikameci politikaların da sona ermesi anlamına geliyordu.

Kâr oranlarını arttırma yönünde tamamen yeni bir sermaye birikimi tarzının ana unsurlarını belirleyen bu stratejilerin en önemlilerinden biri de, yine gelişen teknolojilerin verdiği imkânlardan da yararlanarak,

işçilere yaptırılan işin yükünü arttırmak, diğer bir ifadeyle işçinin çalışma temposunu arttırarak, emek verimliliğini yükseltmeye çalışmak olmuştur. Bu strateji kendisini hem belli bir işkolundaki ana firmaların ölçek küçültmeye giderek işçilerinin yüzde 10-20'lere varan oranlardaki kısmını işten çıkartarak göstermiş; hem de birçok ülkede ve Türkiye’de taşeronlaşma olarak adlandırılan bir olgunun giderek yaygınlık kazanmaya başlamasını beraberinde getirmiştir.

Taşeronlaşma, bilindiği gibi, ana firmanın, yapılan üretimin bir kısmını, esas itibarıyla ana firma bünyesinde faaliyetlerini sürdürmek kaydıyla, başka bir firmaya yaptırmasıdır. Genellikle güvencesiz koşullarda, çok düşük ücretlerle, günde 10-12 saatleri bulan çalışma süreleriyle birlikte uygulanan bu yöntem kâr oranlarının arttırılması

doğrultusunda kapitalist firmalara önemli imkânlar tanımaktadır.

SONUÇ

Emek süreçlerindeki dönüşümler ve yeni istihdam biçimleri, kapitalist üretim tarzının bir bütün olarak sınıf ilişkilerini yeniden üretebilme olanaklarını sürdürübilmesi çerçevesinde analiz edildiğinde bir anlam kazanır. Bu ise yaşayabilmek için en kötü durumdaki çalışma koşullarını bile kabul etmek zorunda olan bir toplumsal kesimin giderek geniş-

lemesi ve kapitalist sınıfın artık değer ve kâr elde etme olanaklarının giderek artması anlamına gelir. Kıdem tazminatının kaldırılmasına yönelik olarak hazırlanan taslakta işinden ayrılan bir işçinin tazminat alabilmesi için 5 yıl işsiz kalmasını gerektiren bir maddede bile, diğer kısımlarını göz ardı ettiğimizde dahi işçinin kapitalist sınıf için çalışmak adına her türlü çalışma koşulunu kabul etmek zorunda bırakılmasının hiç bir sınır tanımayan bir sınıf ilişkisinin yeniden üretilmesi demek olduğunun en çarpıcı göstergesidir.

Kaynakça

- Braverman, Harry (2008) Emek ve Tekelci Sermaye, Kalkedon.
- Buğra, A. (2007) Kapitalizm, yoksulluk ve Türkiye'de sosyal politika, İstanbul, İletişim.
- Bugra, A. (2007) Introduction in Reading Karl Polanyi for the twenty-first century (eds) A. Bugra and K. Agartan, New York: Palgrave Macmillan.
- Clarke, Simon (1994) Marx's Theory of Crisis, Palgrave.
- Dinerstein, Ana C., Neary, Michael (2002) Emek Tartışması, Otonom.
- Harvey, D. (1982) The Limits to Capital, Oxford: Basic Blackwell.
- Harvey, D. (2005) A Brief History of Neoliberalism, Oxford University Press.
- Marx, K. (1859) 'A Critique of Political Economy'. in ed. Lewis S. Feuer 1972. Basic Writings on Politics and Philosophy, London, Glasgow: Collins.
- Özügürlü, M. (2002) 'Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları' Praksis, No: 8.
- Özügürlü, M. (2008) Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi, Kalkedon.
- Süalp, M. N., Süalp, Tül A., Güneş, A. (2011) Sınıf İlişkileri: Sureti Soldurulmuş Bir Resim Mi?, Bağlam Yayıncılık.